

Вплив міграційних процесів на зміни чисельності населення Харківської області у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.)

Рачков Євген

Рачков Євген. Вплив міграційних процесів на зміни чисельності населення Харківської області у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.). Стаття присвячена аналізу міграційних процесів в Харківській області в 1959–2001 рр., виявленню їх регіональних тенденцій і витоків сучасної кризи відтворення народонаселення. Аналізуються загальні тенденції урбанізаційних процесів, динаміка міграції міського та сільського населення, вплив міграції на зміну чисельності населення Харківської області.

Ключові слова: міграція населення, Харківська область, маятникова міграція, демографічний перехід, демографічна криза.

Рачков Евгений. Влияние миграционных процессов на изменения численности населения Харьковской области во второй половине ХХ – в начале ХХІ ст. (по данным всеобщих переписей населения 1959–2001 гг.). Стаття посвящена аналізу миграционных процессов в Харьковской области в 1959–2001 гг., выявлению их региональных тенденций и истоков современного кризиса воспроизводства народонаселения. Анализируются общие тенденции урбанизационных процессов, динамика миграции городского и сельского населения, влияние миграции на изменение численности населения Харьковской области.

Ключевые слова: миграция населения, Харьковская область, маятниковая миграция, демографический переход, демографический кризис.

Rachkov Eugen. Influence of migration processes on the changes in population size of Kharkov region in the second half of the 20-th – at the beginning of the 21-th centuries (based on general result of the Censuses of the Population in 1959–2001). The article is devoted to the analysis of migration processes in the Kharkov region in 1959–2001, detection of their regional trends and background of modern crisis of population reproduction. General tendencies of urban processes, dynamics of urban and rural population migration, and influence of

migration on the change in the amount the population of Kharkov region have also been analysed.

Key words: migration of population, Kharkov region, channelling migration, Demographic Transition, demographic crisis.

Друга половина ХХ – початок ХХІ століття стали для Харківщини важливим історичним етапом, упродовж якого формувалися визначальні риси її сучасного соціально-демографічного розвитку. Сучасна соціально-демографічна ситуація на Харківщині характеризується депопуляцією населення, деформацією його статевовікового складу, змінами соціально-класової та професійно-кваліфікаційної структури. Все це ускладнює подальший розвиток українського суспільства і робить нагальним ретроспективне дослідження зазначених процесів, зокрема, міграції як важливого чинника зміни основних показників населення регіону.

Мета дослідження – на основі комплексного аналізу результатів Весоюзних переписів населення 1959 [3], 1970 [8], 1979 [8], 1989 [12] рр. і Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [12] простежити особливості впливу міграційних процесів на зміни чисельності населення Харківської області, виявити основні регіональні тенденції міграції населення, визначити демографічні наслідки міграційних процесів у регіоні з 1959 по 2001 рр. і витоки сучасної кризи відтворення народонаселення.

Актуальність дослідження даної проблематики посилюється незначною кількістю робіт в сучасній українській історіографії, присвячених міграційним процесам на Харківщині протягом 1959–2001 рр. Загалом питання ролі міграцій у трансформації демографічного, соціального та економічного розвитку України у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. були розглянуті в роботах М. В. Курмана та І. В. Лебединського [6], В. В. Онікієнко [9], В. М. Скляра [13], С. Ю. Іванова [2] тощо.

Протягом 1959–2001 рр. кордони Харківської області, як і кордони України, залишалися незмінними, тому дослідження проходило в єдиних просторових межах.

Дослідження проведено за наступними напрямками: загальна чисельність населення, міграція сільського населення до Харкова, міграція міського населення Харківщини в сільську місцевість.

Поставлені у статті завдання вирішувалися за допомогою сукупності загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів дослідження.

Теоретичною основою дослідження стали узагальнююча теорія Другого демографічного переходу [19, 20] та факторні теорії генеративної активності населення, зокрема, «Економічна теорія народжуваності» [17], «Теорія відкидання ризику» [18] та «Теорія постматеріалістичних цінностей» [5]. Саме ці теорії дозволяють простежити вплив

різноманітних чинників (економічних, соціальних та культурних) на дітородну активність населення та враховувати міграційні процеси як один з найголовніших поміж них.

Розробка концепції теорії Другого демографічного переходу пов'язана з іменами демографів Д. Ван де Каа [20] та Р. Лестега [19]. Загалом демографічний перехід є зміною історичних типів відтворення населення. Це наслідок загального соціально-економічного розвитку, в основному викликаного розвитком виробничих сил [1, с. 7]. Звичайно виділяють три основні історичні типи відтворення населення: архетип, традиційний та сучасний (раціональний) [1, с. 7]. Для нас представляє інтерес третій тип, що виникає в економічно розвинених капіталістичних країнах, але свого розквіту досягає на посткапіталістичному етапі історії. Д. Ван де Каа та Р. Лестег розширили концепцію Першого демографічного переходу. При дослідженні коливань природного приросту чисельності населення вони крім взаємодії народжуваності і смертності запропонували враховувати такі фактори, як шлюбність та значення міграційних процесів [20, с. 7-8]. На думку вчених, саме міграційні процеси є тим демографічним фактором, який сприяє вирівнюванню демографічного балансу та виконує заміщальну роль [19, с. 1]. Крім того, Д. Ван де Каа та Р. Лестег особливу увагу приділили соціальним і культурним установкам як важливим факторам, що впливають на дітородну активність населення [19, 20].

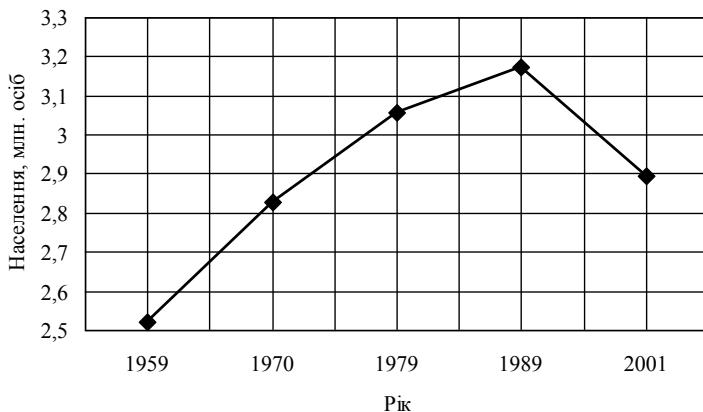
На сьогоднішній день в науковій літературі не існує єдиного визначення терміна «міграція населення». В роботі ми спираємося на визначення, до якого приєднується більшість вітчизняних авторів. Міграція населення є процесом переміщення людей через кордони певних територій зі зміною назавжди або на якийсь час постійного місця проживання під впливом економічних, соціальних, демографічних, психологічних, політичних, нормативно-правових та інших факторів [9, с. 8; 10, с. 9]. Міграційні процеси впливають на природний рух населення. В них приймає участь, головним чином, населення працездатного віку, а оскільки від цих вікових груп залежить рівень народжуваності, то механічний приріст необхідно розглядати як фактор, здатний збільшувати народжуваність в районах-реципієнтах та знижувати в районах-донорах.

Прослідкуємо зміни чисельності населення Харківщини за досліджуваний період. Протягом 1959–2001 рр. загальна чисельність населення Харківської області змінювалась як за рахунок коливань природного приросту населення, так і за рахунок сальдо міграційного обміну з іншими регіонами. Протягом 1959–1989 рр. чисельність населення Харківщини збільшилась, що сприяло розвитку виробничих сил, створенню необхідних джерел трудових ресурсів та необхідних умов для збалансованої урбанізації. За цей період загальна чисельність населення Харківської області зросла з 2520,1 тис. осіб у 1959 р. до 3174,7 тис. осіб у 1989 р. Загальний приріст чисельності населення склав 654,6 тис. осіб (25,97 %) [13, с. 217], причому тільки з 1970 до 1979 рр. вона збільшилась на 229,6 тис. осіб (8,1 %) [8, с. 3].

Протягом 1989 – 2001 рр. демографічна ситуація на Харківщині набула характеру гострої демографічної кризи [12, с. 39, с. 69]. Така ситуація була характерною для всієї території України [12, с.29, с. 59]. Внаслідок важкого стану основних сфер життя суспільства відбулися негативні зміни в кількості населення, депопуляція і деградація його якості [12, с.29, с. 59, с. 353]. Це відповідає узагальнюючій теорії Другого демографічного переходу. Згідно з нею з другої половини 1980-х рр. наступає новий етап демографічного розвитку розвинених країн [20, с. 1-2], для якого характерні стрімке зростання рівня смертності та падіння рівня народжуваності. Прослідкуємо це твердження на прикладі Харківщини. Так, якщо в Харківській області в 1989 р. природне скорочення чисельності наявного населення області склало 0,4 тис. осіб, то в 2001 р. – 26,3 тис. осіб. Найбільше скорочення чисельності наявного населення спостерігалось в 2000 р. (28,5 тис. осіб) [12, с. 69]. Подібне скорочення чисельності населення спостерігалось на всій території України [12, с. 59]. Найбільшим воно було в Центральному та Східному регіонах країни. Найменше скорочення чисельності населення спостерігалось в Західному регіоні. Виключення становлять дві західних області (Рівненська та Закарпатська), де протягом цього періоду спостерігалось незначне збільшення чисельності населення [12, с. 29-42]. За 1989 – 2001 рр. загальна чисельність населення Харківщини скоротилась з 3174,7 тис. осіб у 1989 р. до 2895,8 тис. осіб у 2001 р. [13, с. 217], тобто на 278,9 тис. осіб (8,78 %). Зміна чисельності наявного населення Харківщини зображена на рис. 1.

Малюнок 1.

Зміна чисельності наявного населення Харківщини в 1959–2001 рр.

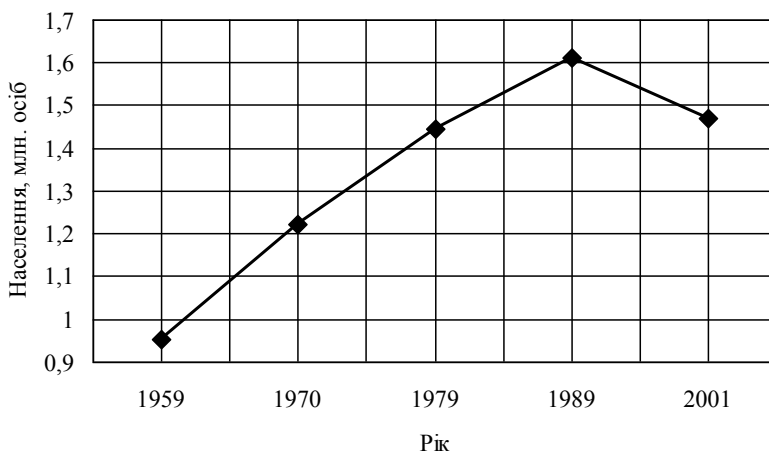

Видно, що протягом 1959–1989 рр. загальна чисельність населення Харківської області зросла, а протягом 1989–2001 рр. – суттєво скоротилася. На нашу думку, головною причиною її скорочення стали кризові процеси в економіці. Такий висновок ґрунтується, виходячи з «Економічної теорії народжуваності» Г. Беккера [17] та «Теорії відкидання ризику» П. Макдональда [18]. Так, на рівень дітородної активності населення регіону в цей час особливий вплив мали нестабільний економічний розвиток країни та небажання мати додаткові ризики погіршення свого матеріального становища, пов'язані з народженням дитини. Це в свою чергу призводило до відкладання рішення про народження дітей [5, с. 150]. Крім економічних факторів на коливання природного приросту населення також впливали зміни соціальних та культурних установок [5, с. 149-150]. Ці зміни можна пояснити за допомогою «Теорії постматеріалістичних цінностей», яка тісно пов'язана з Другим демографічним переходом [20]. Так, перехід до сучасного типу відтворення населення призвів до змін в структурі прокреаційної мотивації. В умовах зміни соціально-психологічної оцінки дітей дорослими членами сім'ї постало питання про можливість забезпечення стабілізації народжуваності хоча б на рівні простого відтворення, бо для задоволення потреби сучасної сім'ї в дітях достатньо було мати хоча б одну дитину [1, с. 10].

Незважаючи на це, приріст чисельності населення області за 1959–1989 рр. переважав його скорочення за 1989–2001 рр., в результаті чого загальна чисельність населення Харківщини протягом 1959–2001 рр. зросла на 375,7 тис. осіб (14,91 %).

Значних змін протягом 1959–1989 рр. зазнала загальна чисельність населення м. Харкова. В 1959 р. вона становила 953 тис. осіб, в 1970 р. – 1222,9 тис. осіб, в 1979 р. – 1443,8 тис. осіб, в 1989 р. – 1610 тис. осіб [8, с. 5; 14, с. 278]. Загалом за цей час чисельність населення м. Харкова збільшилась на 657 тис. осіб (69 %). Відповідно до теорії Другого демографічного переходу протягом 1989–2001 рр. в м. Харкові, як і в Харківській області в цілому, спостерігалась тенденція до поступового скорочення чисельності населення, яка з 1610 тис. осіб в 1989 р. скоротилась до 1470,9 тис. осіб в 2001 р. [14, с. 278], тобто на 139,1 тис. осіб (8,6 %). На рис. 2 зображена зміна чисельності населення Харкова протягом 1959–2001 рр.

Зміна чисельності наявного населення м. Харкова протягом 1959–2001 рр.

В сукупності всіх міграційних процесів найбільше економічне, соціальне та демографічне значення має міграція населення із села в місто [7, с. 6.]. Головними причинами міграції сільського населення до Харкова протягом 1959–2001 рр. були потреба міста в додатковій робочій силі, значне переважання чисельності сільського населення над потребою сільської місцевості в робочій силі, соціально-економічні та побутові відмінності між містом і селом [10, с. 149]. Помітний вплив на масовий відтік сільського населення до міста мали сформовані протягом довгого часу уявлення про те, «що добре» і «що погано». Добре, наприклад, отримати міську професію та піти з села [10, с. 150-151].

Кінець 1950-х – початок 1980-х рр. був часом суттєвих соціальних та економічних змін у країні, зокрема, в Харківській області. Економічні перетворення 1950-х – 1970-х рр. зазнали невдачі, в той же час на Харківщині були введені в дію нові підприємства важкої та легкої промисловості, збудовані нові виробничі комплекси, нарощувалися темпи розвитку багатьох галузей економіки. Особливо жваве економічне піднесення спостерігалось в Харкові [16, с. 52-53]. Потреба міста в додаткових трудових ресурсах спричинила міграцію населення до міста з сільської місцевості регіону та інших міст і районів СРСР. Аналіз статистичних матеріалів засвідчив, що приблизно дві третини всіх міграційних потоків до Харкова спрямовувались з Харківської та сусідніх областей. Четверту частину міграційних потоків з сільської місцевості до Харкова становили мешканці області. Інтенсивність міграційних процесів збільшувалась від периферії до адміністративного центру Харківщини. Переважну більшість мігрантів з сільської місцевості складали чоловіки

працевдатного віку. В 1960 р. частка чоловіків, що мігрували до Харкова, становила 59,4 %, жінок – 40,6 %; в 1970 р. цей показник склав 58,3 % та 41,7 % відповідно. В 1980 р. частка чоловіків зменшилась до 48,8 %, а частка жінок збільшилась до 51,2 %. Тенденція переважання частки жінок в міграційних процесах «село – місто» на Харківщині спостерігалась протягом всього десятиріччя, проте вже в 1990 р. частка чоловіків, що мігрували до Харкова, становила 50,9 %, жінок – 49,1 % [2, с. 235].

Протягом 1968–1969 рр. до Харківської області прибуло 145,4 тис. осіб, з них 92,2 тис. осіб (3,3 % від всього населення області) прибуло з-за меж регіону. Чисельність вибулого населення з Харківської області протягом цього ж періоду становила 110,4 тис. осіб, з них з-за межі області вибуло 57,2 тис. осіб (2,0 %) [8, с. 160]. Лише 5-10 % всіх міграційних процесів «село-місто» мали форму організованої міграції, більшу частину становила неорганізована міграція.

В 1960-ті рр. важливу роль в міграційних процесах на Харківщині відігравала маятникова міграція. Через те, що потреба в робочій силі зростала швидше за чисельність населення Харкова, кількість працюючих міста значно переважала загальну чисельність його населення. Так, в 1960 р. чисельність населення Харкова порівняно з 1959 р. становила 126,9 %, а кількість працюючих перевищувала попередній показник та досягала 156,6 %. В 1961 р. обидва показника збільшилися та становили 130,5 % та 165,6 % відповідно. В 1964 р. чисельність населення Харкова порівняно з 1959 р. становила 140 %, а кількість працюючих досягала 182 % [6, с. 81]. Протягом 1959–1989 рр. середньорічний показник мігрантів, прибулих до Харкова, коливався від 57,8 % (за 1966–1970 рр.) і 77,2 % (за 1971–1975 рр.) до 48,5 % (за 1986–1990 рр.). Подібна тенденція спостерігалась і серед вибулих з міста. Так, середньорічний показник вибулих з Харкова в цей період коливався від 45 % (за 1966 – 1970 рр.) і 58 % (за 1971–1975 рр.) до 40,1 % (за 1986–1990 рр.). Відповідно до цього змінювалось середньорічне сальдо міграції, яке в 1971–1975 рр. досягло свого найбільшого показника в 19,2 %, а в 1991 р. зазнало суттєвого скорочення та становило 1,9 % [2, с. 237].

Наприкінці 1980-х рр. в країні намітилася нова тенденція в динаміці, структурі і напрямках міграційних процесів. Змінилися напрямки міграційних хвиль між містом і селом. З проголошенням незалежності України та появою кризових тенденцій в економіці країни спостерігався відтік населення з міських поселень в сільську місцевість [12, с.73]. Слід зазначити, що трансформація економіки здійснювалась вкрай непослідовно і безсистемно, що призвело до негативних явищ як в економічній, так і в соціальних сферах. В результаті значна частина населення опинилася за межею бідності. Практична відсутність можливості працевлаштуватись в місті та покращити своє економічне становище стала головною причиною активного розвитку міграційних потоків у напрямку «місто – село». Доказом зростання безробіття в

регіоні була суттєва різниця між чисельністю трудових ресурсів та чисельністю зайнятого населення. Так, якщо чисельність трудових ресурсів Харківщини за 1985–2000 рр. зменшилася на 63 тис. осіб, то чисельність зайнятого населення – на 406,5 тис. осіб [14, с. 286-288].

Деякі прошарки населення перестали вважати місто стабільним і безпечним місцем проживання. Враховуючи, що більша частина українських міщан вийшла з селян, не дивно, що реалії економічного становища країни змусили багатьох з них зробити свій вибір на користь рідного села, звідкіля вони чи їх батьки родом і де до того часу проживали їх родичі. Такий висновок ґрунтується на результатах соціологічних опитувань, які неодноразово проводилися українськими дослідниками. Так, І. М. Прибиткова на основі соціологічного опитування, яке проводилося в липні 1992 р. і січні 1993 р., з'ясувала, що бажаючих переселитися з міст, селищ міського типу в сільську місцевість достатньо багато. В липні 1992 р. кожний третій міщанин розглядав переїзд в сільську місцевість як можливу перспективу, а в січні 1993 р. про своє бажання переїхати до села заявив кожний четвертий опитуваний. Серед потенційних мігрантів переважали молоді люди: дві третини з них були віком до 40 років, в тому числі 37 % – до 30 років [11, с.59].

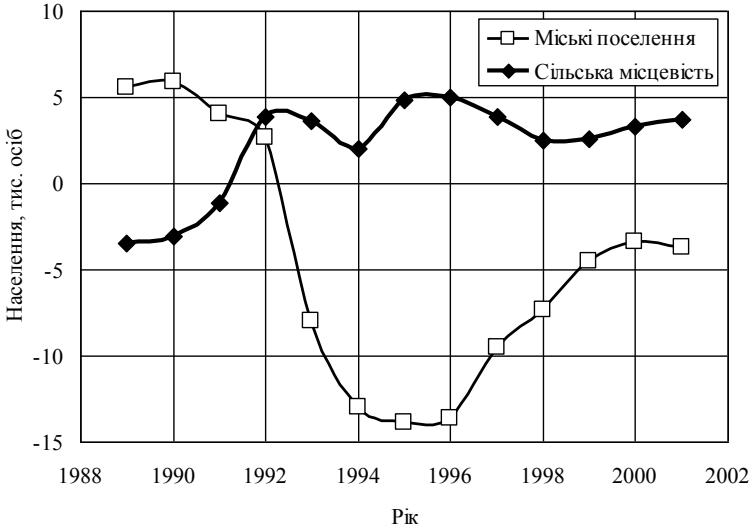
Міграційний приріст сільського населення в 1989 р. становив – 3,5 тис. осіб, а в 2001 р. 3,7 тис. осіб. Загалом показник міграційного приросту сільського населення був від'ємним протягом 1989–1991 рр., в 1992 р. він стає додатним і становить 3,9 тис. осіб (5,9 ‰), а в 1996 р. досягає найвищого зростання за досліджуваний період – 5,0 тис. осіб (7,6 ‰) [12, с. 83].

Зміна напрямку міграційних хвиль між містом і селом сприяла зміні загальної чисельності сільського і міського населення Харківської області. Загальна чисельність сільського населення області в 1989 р. становила 684,2 тис. осіб, а в 2001 р. – 628,6 тис. осіб. Незважаючи на зменшення чисельності сільського населення Харківщини у абсолютних показниках (55,6 тис. осіб), його частка серед загальної чисельності населення області починаючи з 1994 р. збільшилася і становила в 2001 р. 21,4 % [12, с. 39].

В свою чергу міграційний приріст міського населення на Харківщині за 1989–2001 рр. зазнав поступового скорочення. В 1989 р. він становив 5,6 тис. осіб, а в 2001 р. –3,7 тис. осіб. Показник міграційного приросту міського населення був додатним з 1989 по 1992 рр., а найнижчого свого рівня досяг в 1995 р. – 13,9 тис. осіб. [12, с. 83]. Динаміка міграційного приросту сільського та міського населення області протягом 1989–2001 рр. відображена на рис. 3.

Міграційна динаміка чисельності наявного населення за типом поселень в Харківській області протягом 1989–2001 рр.

Загальна чисельність міського населення Харківської області за цей час скоротилась на 204,3 тис. осіб: з 2513 тис. осіб в 1989 р. до 2308,7 тис. осіб в 2001 р. [12, с. 39].

Таким чином, міграційні процеси в Харківській області в другій половині XX – на початку XXI ст. мали значний вплив на зміни чисельності населення регіону, його статево-вікового складу та соціально-класової структури. При цьому міграційні процеси були лише одним з факторів, які в межах Другого демографічного переходу впливали на коливання природного приросту населення. В умовах економічної кризи вони не сприяли вирівнюванню демографічного балансу, а призвели в 1989–2001 рр. до відтоку міських жителів в сільську місцевість. Зміна напрямку міграційних хвиль між містом і селом в свою чергу сприяла зміні загальної чисельності сільського і міського населення Харківської області. Протягом досліджуваного періоду на коливання природного приросту населення крім економічних також впливали соціальні та культурні фактори. Вплив комплексу чинників різного характеру сприяв зниженню власне репродуктивних установок, тобто скорочення потреби в дітях.

Література

1. Баркалов Н. Б. Моделирование демографического перехода / Н. Б. Баркалов. – М., 1984.
2. Иванов С. Ю. Міграція сільського населення до Харкова (1960–1980 рр.) / С. Ю. Иванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Х., 2009. – Вип. 12.
3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. – М., 1963.
4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т. 7: Миграция населения, число и состав семей в СССР, союзных и автономных республиках, краях и областях. – М., 1974.
5. Крімер Б. О. До питання про чинники дітородної активності населення / Б. О. Крімер. [Електронний ресурс]. Режим доступу: dSPACE.nbuv.gov.ua:8080/dSPACE/bitstream/handle/.../18-Krimer.pdf?...1/. Доступ – 18.08.2011 р.
6. Курман М. В. Население большого социалистического города / М. В. Курман, И. В. Лебединский. – М., 1968.
7. Миграция населения в больших городах СССР и стран Восточной Европы. – М., 1990.
8. Население Харьковской области. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. – Х., 1980.
9. Онищенко В. В. Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграции населения УССР / В. В. Онищенко, В. А. Поповкин. – М., 1973.
10. Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. – М., 1975.
11. Пискун А. Миграционная ситуация в Украине / А. Пискун, И. Прибыткова, В. Волович // Политическая мысль. – К., 1996. – № 8.
12. Ретроспективні перерахунки чисельності населення за 1989–2001 роки на базі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року: Статистичний збірник: [У 4 ч.] / Ч. 1. Державний комітет статистики України. – К., 2006.
13. Скляр В. М. Етнодемографічні процеси в Харківській області (1959–2001 рр.) / В. М. Скляр // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. – К., 2003.
14. Харківська область в 2000 році (статистичний щорічник). – Х., 2001.
15. Харківщина за 50 років. Статистичний збірник. – Х., 1967.
16. Харьковская краткая справочная книга. – Х., 1976.
17. Becker G., Lewis H. G. On the Interaction between the Quantity and Quality of Children / G. Becker, H. G. Lewis. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www3.pids.gov.ph/popn_pub/full.../GBecker%20and%20HLewis.pdf. Доступ – 20.08.2011 р.
18. Macdonald P. The toolbox of public policies to impact on fertility – A global view / P. Macdonald. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dSPACE.anu.edu.au/bitstream/1885/41446/2/sevilleMcD1.pdf>. Доступ – 20.08.2011 р.
19. Ron J. Lesthaeghe. Second Demographic Transition / J. Ron. [Електронний ресурс]. Режим доступу: dmo.econ.msu.ru/teaching/l2/.../final_textSDTBasilBlackwellEncyclop.pdf. Доступ – 19.08.2011 р.
20. Van de Kaa D. The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries / D. Van de Kaa. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.ipss.go.jp/webj-ad/webJournal.files/population/2003_4/Kaa.pdf. Доступ – 17.08.2011 р.